

Azərbaycan Astara Müzesi`ndeki bir Stel¹ örneğinde M.Ö. 2. Binde Hazar Denizi ile Van Gölü arasındaki Yontu Sanatı

Andreas Schachner
Alman Arkeoloji Enstitüsü
İstanbul Subesi

Giriş

Azərbaycan, Doğu Transkafkasya`da, Güney Rusya`nın Avrasya step-leri ile kuzeyde Kafkasya ve güneyde Doğu Anadolu`yu, Orta İran ve Luristan`ı bağlayan doğal bir köprüdür. Kabaca batıda Van Gölü, güneyde Urmiye ve Sevan Gölü, kuzeyde Kafkas Dağları ve doğuda Hazar Denizi ile çevrili bölgenin parçası olan bu alandaki kültürler, kuzeyden gelerek Kura Ovası`ndan güneye ulaşan etkilere maaruz kalmıştır.

Aras Nehri`nin güneyinde İran`da yer alan bölgeler 1970`lerin sonuna dek, kültürel gelişimi ayrıntılarıyla ortaya koyan araştırmaların hedefi iken, nehrin kuzeyindeki bölgeler en azında batılı bilim çevreleri tarafından hemen hemen tamamen gözardı edilmiştir². Bu durum, bu bölgelerde hiçbir arkeolojik araştırmanın yapılmadığı anlamına gelmez. Fakat bu araştırmaların sonuçları, Sovyetler Birliği`nin bilinçli izolasyon politikası nedeniyle uluslararası düzeyde bir bilince bütünüyle erişmemiştir³. Eski Azərbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti`nin büyük bölümü sistemli kazı ve yüzey araştırmaları ile ayrıntılı bir biçimde incelenmiş fakat Taliş-Mugan, İran ile sınır bölgesi

¹ Alman Araştırma Topluluğu`nun (DFG) sunduğu imkân sayesinde 2000 yılında bulunduğum Bakü, Lenkeran ve Astara`da, büyük desteğini esirgemeyen Astara`daki Müze Müdürü`ne A. Şafiev ve özellikle Kudret İsmailzade`ye (Bakü) teşekkür ederim. Çizim çalışmaları için C. Wolff`e, resim oluşturmadaki yardımları için P. Bartl`a, tartışmalarımız sırasında ve değerli bilgileriyle bu çalışmaya destek veren U. Hellwag, St. Kroll, M. Roaf (tümü Münih`ten) ve G. Burger`e (Stuttgart) teşekkürü borç bilirim.

Bu çalışma 2001 yılında „Untersuchungen zur Bildkunst des 2. Jts. v. Chr. zwischen Van-See und Kaspischem Meer am Beispiel einer Stele im Museum von Astara (Azərbaycan). Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 33, 2001, 115-142 olarak yayınlanmıştır. Tercümesi Z. Yılmaz (İstanbul) gerçekleştirmiştir. Makale güncellenmeden Türkçe olarak yayınlanmaktadır.

² Kuzey İran`daki araştırmalara genel bir bakış için: Kroll 1984; Voigt – Dyson 1992, 174-179. Azərbaycan`da, 2. Dünya Savaşı öncesine ait daha az tanınan araştırmaların özeti için: Hançar (1934, 1937), Kuftin (1946), Burney – Lang (1971).

³ Kafkasya`daki Sovyetler Birliği dönemi ve sonrası araştırmalarının niteliği için bkz Shnirelman 1995; Chernykh 1995; Kohl – Tsatskhladze 1995; Motzenbäcker 1996, 26-27.

olduğundan dikkate alınmamıştır⁴. 19. yüzyılın sonlarında de Morgan kardeşlerin çalışmalarını kapsayan araştırmalarını, az sayıdaki kurtarma kazısı ve tesadüfen ortaya çıkan buluntular tamamlar (Res.1)⁵.

Bu makalenin konusunu oluşturan stel, rastlantı sonucu keşfedilen buluntulardan biri olup, Astara'daki Asxanakeran Köyü'nde bulunmuştur fakat ait olduğu buluntu konteksi bilinmemektedir (Res. 2)⁶.

Stelin Tanımı

Buluntu yeri: Asxanakeran

Malzemesi: Kireçtaşı, açık bej

Korunma durumu: Üç parça halinde. Sol orta kısım kırık. Kırık yerlerinden birleşiyor olması, her üç parçanın bir stele ait olduğunu göstermekte.

Ölçüler: Yük.: 106 cm, o.g.: 34 cm, k.: 6-10 cm.

Korunduğu yer: Astara Müzesi

Tanım: (Res. 2-3): Stelin sadece bir yüzü, alçak kabartma olarak işlenmiştir. Arka yüzü kabaca perdahlıdır. Ön yüzdeki kabartmaların tüm ikonografik detayları, zemin yüzeyi üzerinde yükselmektedir.

Stel üzerinde frontal, ayakta duran bir figür tasvir edilmiştir. Figürün başı ve yüzü oval biçimli olup, şematik betimlenmiş yüz hafifçe derinleştirilmiştir. Yekpare işlenmiş olan alın, kaşlar ve burun, yüzün geri kalan düz yüzeyinden yüksektir. Gözler küçük bir nokta şeklinde derinleştirilmiştir. Başın alt kısmındaki sağdan sola doğru genişleyen yatay çizgi, olasılıkla ağızdır. Ağız şeklinin, diğer kabartmalardan belirgin biçimde farklı oluşu, sonradan zarar gördüğünü düşündürmektedir.

Stelin, yukarıda tanımlanan ağızdan itibaren boyuna kadar olan bölümü kırılmıştır. Kırık yerleri hafif aşındığından, boyunda kolye olup olmadığı belirsizdir. Fakat boynun bitiminde, ortadaki beş adet verev çentik, kolye ucuna işaret eder (Res. 2).

Stel üzerinde betimlenen figürün gövdesi, dik bir biçimde aşağıya kadar devam eden köşegen bir forma sahiptir. Stelin köşeleri, figür gövdesinin sınırlarına karşılık gelmektedir. Omuz düz biçimde işlenmiş ve kollar, figürün köşelerine oturtulmuştur. Figürün, omuzdan itibaren hemen hemen 90°'lik açıy-

⁴ Azerbaycan arkeolojisi için genel olarak bkz.: Schachner 2001. Bölgenin kuzey kenarındaki neolitik buluntu yeri Alikömektepesi, Taliş-Mugan civarı ile ilgili olarak bir istisnadır ve burada özellikle 1980'li yıllarda yoğun biçimde kazılar yapılmıştır: Mahmudov 1984.

⁵ Schaeffer 1948, 496-533; Mahmudov 1970; Mahmudov – Kesemanlı 1974.

⁶ Asxanakeran, Taliş Dağlık bölgesinde yaklaşık 1100 m kuzey enleminde olup, Astara'dan kuşbakışı 22 km kuzeybatıdadır. Müze'de M.Ö. 2. bine ait çok sayıda metal objenin olduğu bilgisi verilmekle birlikte, bunların buluntu konteksine dair bilgi yoktur.

la kıvrılan kolları L formundadır ve elleri göğüs üzerinde durmaktadır. Parmaklar beş adet ince ve birbirine paralel çizgiler halinde işlenmiştir.

Kolların altındaki kemere, sol üstten sağ aşağıya doğru bir silah takılıdır. Kemer sol yanda hafifçe aşağı doğru kıvrılır. Her ikisi de özel bir form içermez. Sadece silahın kabzası V biçiminde iki ince çizgi ile silahın geri kalanından ayrılmıştır.

Kemerin altındaki yatay alanda üç hayvan figürü betimlenmiştir. Hayvan figürlerinin tümü sağa dönüktür ve boynuzları nedeniyle ikisi keçi olarak tanımlanabilen hayvanlardan diğerinin boynuzu yoktur. Bu durum olasılıkla fazla yer olmayışından kaynaklanır. Sözkonusu hayvan figürü dişi bir hayvanı betimliyor olmalıdır⁷.

Kabartmanın alt kenarını yatay bir bant oluşturur. Bantın ortasında çuval benzeri bir kabartma yer alır. Bu betim, phallosu örten bir peştemal olabilir. Figürün diğer yerlerinin çıplak olması, kadın olduğuna dair cinsiyet izlerinin bulunmayışı ve kılıcın eril bir atribü oluşu, bu yorumu desteklemektedir. Burada yüksek olasılıkla phallosu örten bir peştemal betimlenmiştir.

Peştemalın altındaki bir kaç santimlik bir yüzey düzlenmiştir. Daha az özenli işlenmiş olan stelin alt yüzeyi ise toprağa oturtulmuş olmalıydı.

Özetle, stelin bölge dışındaki örneklerle analogisini mümkün kılan ikonografik ve eski eser özellikleri şöyledir: Kol ve ellerin pozisyonu, peştemal, kemere takılı (sol üstten sağ alta doğru) silah, boynuzlar ve yüz şekli.

Astara Steli`nin İkonografik Özellikleri

Astara`daki stelin üzerinde sadece az sayıda ikonografik detaylar betimlenmiştir. Peştemal yanı sıra özellikle hayvan betimleri ve kemere takılı silah bunlar arasında yer alır (Res. 2).

Yabani keçi ile oğlağın birbirinden ayrılması zor olsa da, burada tartışılan hayvanlar oğlaktr (capra ibex). Zira oğlak, Ön Asya ve özellikle Kafkasya ve Doğu Anadolu`da yaygındır⁸.

Stel üzerindeki detaylar genelde olarak şematik bir biçimde verildiğinden, stelin ikinci ikonografik özelliği belirlemek zordur. Kabartma üzerinde sadece uzun ve düz, ucu hafifçe sivriltilmiş bir darp, batırma silahı ya da kesici silah tanınabilmektedir (Res. 2). Kemerin üst kısmındaki V biçimli çizgiler, kabzayı kından ayıran bölüm olarak düşünüldüğünde, bu silah bir kılıf içine sokulmuş olabilir⁹.

⁷ Boynuzların, sol taraftaki parça ile birlikte kırılmadığı kesindir. Çünkü benzer hayvan tasvirleri sağa doğru betimlenmiştir (Res.2-3).

⁸ Nunn – Hammade 1999, 11-12 Res.3-4.

⁹ Hakkari stellerindeki (bkz. a.) silahların detaylı işlenişi, Astara Steli üzerindeki çizgilerin rastgele işlenmediğini, aksine silahın görünümüyle ilgili bilgi verdiğini düşündürmektedir.

Talış-Mugan Bölgesi ile güney bitişiğindeki Gilan`da (Kuzey Irak) bulunan diğer mezarlarda çok sayıda kama ve kılıç gün ışığına çıkarılmıştır. Astara Müzesi`ndeki stelde betimlenen silah basit kabzalı, bronz uçlu, uzun ve nispeten ince bir kılıca benzer. Aynı zamanda Gürcistan`daki kılıçlar ve Talış-Mugan Bölgesi`ndeki buluntularla analojisi sayesinde M.Ö. 2. binin ilk yarısına tarihlendirilebilir (Res. 3)¹⁰. De Morgan ve Schaeffer tarafından yayımlananların dışında diğer örnekler Azerbaycan`da Astara, Masallı ve Lenkeran müzelerinde korunmaktadır¹¹.

Bölgede Astara Steli`n Benzer Örnekleri

Yukarıda, stelin tanımı ve ikonografik detaylarının belirlenmesi bilinçli olarak sınırlı tutulmuştur. Stelin tarihlendirmesi ve işlevi, sadece bölgenin kültür tarihiyle genel bir bağlamda cevaplanabilir. Karşılaştırma için yukarıda sözü edilen stilistik ve ikonografik özellikleri ilk sırada gelir.

Bakü`nün kuzeyinde, Abşeron Yarımadası`nda bulunan Dübendi Steli`nin özel bir öneme sahiptir¹². Bu steldeki figürün başı eksik ve sağ omuzu kırık olsa da, gerek el ile kolların duruşu ve gerekse peştemal giyimli oluşu Astara Steli ile uyumaktadır (Res. 4). Dübendi Steli`ndeki peştemalın kabartma olarak işlenmesine rağmen, aşağı bölümdeki fazla derinlik taşımayan alandan ince uzun bir hat ile ayrılmış olması dikkat çekicidir¹³.

Dübendi Steli yukarıda sözü edilen ikonografik benzerleri yanı sıra, bir kurgan mezarda *in situ* durumda ele geçirildiğinden konteks bakımından da önemlidir. Mezar içindeki kap ve silahlar Geç Maikop Kültürü ile ilintilidir (Res. 5)¹⁴. Böylelikle stel, olasılıkla M.Ö. 3. bin sonları ya da erken 2. bine aittir.

Sözkonusu mezar steli, Dübendi yakınındaki mevsimlik olarak kullanılan yerleşimlerde bulunmuş çok sayıdaki kabartmalarla ikonografi ve stil bakımından uyumadığı belirgindir. Mezar steli üzerinde sadece bir erkek figürü

¹⁰ Picchelaury 1997, 17-18, 41 Lev. 36; Piller 1995, 11-13 (Tip 6). Uzun Tepe`deki ve içinde benzer silahların bulunduğu (Джаферзаде 1946) kurgana ait keramiğin en yakın benzerleri Gürcistan`dadır (Trialeti Kültürü). Böylelikle bu tür kesici silahlar Orta Tunç Çağı`na aittir fakat burada kazı yapan araştırmacılar, bu silahların Geç Tunç Çağı`na ait olduğunu düşünmektedir (Mahmudov 1970).

¹¹ de Morgan 1896, 62-64 Res.56; de Morgan 1905; Schaeffer 1948, 404-442; Mahmudov 1970, Res.1.1-3; Mahmudov, Kesmanlı 1974, 48-49 Res.1.3, 6-7.

¹² Abşeron Yarımadası`nda araştırmalar yürüten İdris Aliyev (Bakü), Bakü ziyaretim sırasında yerleşimi, mezarları, Dübendi Steli`ni ve bölgedeki diğer buluntu yerlerini göstermiş ve aynı zamanda birçok bilgiler vermiştir. Kendisine teşekkürlerimi sunuyorum; genel olarak bkz. Achundov – Narimanov 1996, 46-49 Res.3.4.

¹³ Benzer bir tasvir Hakkari stellerinden birinde de gözlenmiştir (bkz. a.; Sevin 1999, 81. Sağ üst).

¹⁴ Bilgi kaynağı: İdris Aliyev (Bakü); Aslanov 1980; Aliyev 1993; Achundov – Narimanov 1996, 49 Res. 4.12-17. Stelin bulunduğu mezar, daha büyük ve bir sıraya dizili kurgan tipi mezarlardan oluşan bir mezarlığa aittir ve bu mezarlık, aynı keramik buluntulara sahip yerleşime sadece birkaç yüz metre mesafede yer alır.

betimlenmişken, diğer yerleşimlerdeki stel kabartmalarında ise her iki cinsten birçok insan figürünün yer aldığı sahneler söz konusudur¹⁵. Sadece bazı antropomorf figürlerin kollarının duruşu, Astara ve Dübendi stelleriyle benzeşmektedir (Res. 6b. 7). İdris Aliyev`e göre dans, hayvan sürüsü ve av sahneleri olasılıkla doğaüstü mitolojik anlamlara sahiptir¹⁶. Tasvir ve kabartmaların düzeni arasındaki bu zıtlığa ek olarak, – kabartmaların işlevine göre – konunun ele alınışı da farklıdır.

I. Arasöz:

Kurgan Mezar Geleneği ile Doğu Transkafkasya`daki Mezar Stellerinin Kökeni ile ilgili

Transkafkasya`nın doğusunda M.Ö. 3. bin ortalarından itibaren köklü kültürel değişimler saptanmıştır. M.Ö. geç 4. bindeki Kura-Arakses Kültürü`ne ait yerleşimlerin yanı sıra, M.Ö. 3. bin içerisinde az sayıda kurganlar ortaya çıkar. Gürcistan, Ermenistan, Karabağ ve Azerbaycan`ın kuzey batısındaki kurganlar araştırılmıştır (Res. 8).

Karabağ`daki Xankendi`de bu döneme ait bir kurgan, Hummel tarafından kazılmıştır¹⁷. Aynı zamanda Karabağ`daki Borsunlu kurgan mezarlığı da saptanmış ve bu mezarlığın M.Ö. 3. binden 1. bine kadar devam ettiği kanıtlanmıştır. Erken dönem kurganlarındaki buluntular, Maikop Kültürü`nün son evreleriyle benzerlik ve ölü yakma geleneği gösterir¹⁸. Benzer bir gömü Ke-beli`de de saptanmıştır¹⁹. Bunların benzeri diğer kurganlar, Osmanbozu²⁰ ile Mingçeçevir nekropolünde araştırılmıştır²¹. Mil Step`indeki büyük Uç Tepe kurganının altındaki mezar da aynı döneme tarihlendirilmekte olup, buluntular Maikop Kültürü ile ilişkileri gösterir²². Sözü edilen buluntu yerlerinde çoğunlukla oda mezarlı kurganlar kazılmıştır ve bunların özelliği, büyük mezar odalarının hatıllarla döşeli, yuvarlak ya da köşeli olmasıdır. Mezar odası üzerinde 3 m`ye ulaşan bir tepe oluşturulmuştur²³.

Doğu Transkafkasya`da, Azerbaycan`ın kuzeybatısındaki bölgede yer alan Kudurli ve Daşjuz`daki kurganları incelenmiştir. Bu kurganlarda Kura

¹⁵ Алиев 1997, 163-166. Keramik buluntular nedeniyle, yerleşim bulgularının da hemzaman olduğu düşünülmektedir. Bakı`de, bu mezarlara ait buluntu ve keramik malzeme tarafınca görülmüştür.

¹⁶ Асланов 1980, Res.5-6; Алиев 1997, 163-166.

¹⁷ Гуммель 1948, 15-21 Res.6-8; Kushnareva 1997, Res.25.

¹⁸ Ceferov 1999; Ахундов 1999, 189-190.

¹⁹ Ахундов 1999, III.3-4; Gaziyevev 1969, 42-46 Lev.

²⁰ Ахундов 1999, Res.III.2, IV.2, IX-X.

²¹ Асланов – Ваидов – Ионе 1959, 26-27.

²² Иессен 1965, 184-189, 194 (K. İsmailzade`nin verdiği bilgi).

²³ Achundov – Narimanov 1996, 42-46 Res.1.

Arakses keramiği yanı sıra kuzey Kafkasya önlerindeki kültürlerle ilişkiye işaret eden keramik de bulunmuştur²⁴. Dağlık alanda, Şeki'deki nekropollerle doğrudan bağlantılı olan iki yerleşim yeri (Salmandere ve Cumakent) saptanmıştır. Bu yerleşimler kurgan mezarlar ile geçici yerleşimler arasındaki yakın ilişkiye işaret eder²⁵.

Orta ve kuzeybatı Azerbaycan'daki oda mezarların aksine, doğudaki bölgelerde tepe mezarlar kazılmıştır. Bu mezarlarda gömü, taş sandukalar içine yapılmıştır (Res. 8). Bu tip mezarlara, M.Ö. geç 3. bine ait silahlarla birlikte, Astara yakınındaki Telman Köyü'nde rastlanır²⁶. Mezar mimarisi bakımından çok benzer fakat biraz daha geç gömülere Qobustan'daki²⁷ kıyı düzlüğünde, Dübendi'deki (bkz. yuk.) Abşeron Yarımadası'nda ve Xaçmaz Bölgesi'ndeki Seyidli'de²⁸ rastlanmaktadır (Res. 8).

Transkafkasya'daki tepe mezar geleneği ilk olarak M.Ö. 3 binde ortaya çıkar. Gerek mezar mimarisi ve gömü geleneğine ait öğeler ve gerekse çok sayıdaki buluntu, Kuzey Kafkasya ve Kuzey Pontus ile sıkı bir ilişkiye işaret eder. Bu buluntular birlikte değerlendirildiğinde, M.Ö. 3. bin sonu ve 2. bin başında kuzeybatıda Kura Düzlüğü üzerinden güneydoğudaki Transkafkasya'ya yeni grupların yavaş yavaş göç ettiği ortaya çıkmaktadır (Res. 8)²⁹.

Batıda, Dobruja ile doğuda Rusya'nın güneyindeki Kafkas Dağların etekleri arasındaki Kuzey Pontus bölgelerinde, "pit grave" adlı kültür ile ilintili en eski mezar stelleri bulunduğu³⁰, mezar steli geleneği ile birlikte kurgan mezarların kuzeybatı Kafkasya'dan geldiği olası görünmektedir. Bu hipotez, "pit grave" kültürüne ait steller ile Transkafkasya örnekleri arasındaki özellikle şematik stil ile el ve kolların benzerliğine ve mezar taşı oluşlarına dayanmaktadır. Ayrıca Kuzey Kafkasya stellerinde de sadece erkek be-timleri yer almaktadır.

Kuzey İran³¹ ile az sayıda Doğu Anadolu'daki³² kurgan mezarlara ait buluntular, bu yeni kültür öğelerinin sadece Transkafkasya ile sınırlı kalmayıp güneye doğru yayıldıklarını göstermektedir.

²⁴ Sırtüstü ve bacaklar kıvrık durumda gömme geleneği özellikle Güney Rusya'daki bulgular ile seyrek de olsa Maikop Kültürü ile ilintilidir (Achundov – Narimanov 1996, 49-53 Res.5-6; Ахундов 1993, 121-124 Lev.XVI; Ахундов 1999).

²⁵ Achundov 1991, 9.

²⁶ Mahmudov 1987, 12-20 Res.1, 3; Махмудов – Мунчаев – Нариманов 1968.

²⁷ Muradova 1979, 25-36 Res. 9-10.

²⁸ Dostiev – Oruçov – Resulova 1991, 9-10; Ахундов – Достиев – Мустафаев 1997, 113-114.

²⁹ Achundov 1999, Res.1; Konuyla ilgili etraflı tartışmamız sırasında verdiği sayısız bilgilerinden dolayı T. Achundov'a teşekkür ederim; genel oöaral: Dzhaparidze 1993.

³⁰ Gimbutas 1965, 495-497 Res. 331.

³¹ Kroll 1984, 48-58 (Ardebil Bölgesi), 59-71 (Meskin Shahr Bölgesi), 71-115 (Ahar Bölgesi); Kleiss 1997, 182-185 Res.1, 3-7.

³² Bilgi kaynağı: J. Velibeyoğlu (Diyarbakır); Köroğlu 2000.

Azerbaycan, Ermenistan ve Doğu Anadolu`daki Kaya Resimleri ile Karşılaştırma

Astara Steli`nin, Azerbaycan`daki diğer ikonografik benzerleri aynı tip anıtlar üzerinde olmasa da, sözkonusu paralellere Küçük Kafkasya`daki ve aynı zamanda Nahçıvan`daki çeşitli petroglifler ve özellikle petroglifler üzerindeki keçi betimlerinin stili – örnek verilebilir (Res. 9). Nahçıvan`ın güneydoğusundaki Gemikaja ve Kelbecer`deki örnekler de, Astara Steli`ndeki gibi biri birine paralel ve uzunca geriye çekik boynuzlu ve benzer bir şekilde resimlenmiş gövdeye sahip keçi betimleridir³³. Sevan Gölü`nün güneyinde, Ermenistan`da Gegamskich Dağı`nda benzer keçilerin betimlendiği çok sayıda petroglif bulunmaktadır³⁴. Doğu Anadolu`da ise özellikle Van Gölü`nün güneyinde de, benzer keçi betimlerinin yer aldığı çok sayıda kayaya resimleri bulunmuştur³⁵.

Sözö edilen tüm petroglifler, günümüze dek göçebelerin kullandığı yaylaların yakınındaki dağlık alanlarda bulunur. Petrogliflerin kesin tarihine dair ipuçları yoktur fakat Azerbaycan ve Ermenistan`daki kaya resimlerinin M.Ö. 3. ve 2. bine ait olabilecekleri konusunda geniş ölçüde görüş birliği sözkonusudur. Kelbecer`deki kaya resimlerinin hemen önünde kazılan yapıda ele geçen keramik, M.Ö. 3. binin Kura-Arakses Kültürü`ne işaret eder³⁶. Doğu Anadolu örnekleri ise genellikle daha erkene tarihlendirilmektedir fakat Transkafkasya`daki petrogliflerle yakın ikonografik ve stilistik benzerlikler, bunların birkaçının Tunç Çağ`ında ortaya çıktığını göstermektedir³⁷.

Hakkari Stelleri

Sözö edilen Doğu Anadolu petrogliflerinin güney yakınındaki Hakkari`de toplam 13 stel bulunmuştur. Steller, içerdikleri ikonografik farklılıklara rağmen, Astara Steli için önemli bir benzer örnek niteliğindedir (Res. 10)³⁸.

Hakkari stelleri birbirinden oldukça farklı kabartmalara sahiptir. Steller üzerindeki tasvirlerin büyük çoğunluğu farklı yüksekliktedir fakat kabartma-

³³ Kelbecer: Исмаилов 1990, 93 Res.2; Gemikaja (Naxçıvan): Aliyev 1993, 58-59; Алиев 1985, 6 Res. 4, 11, Res.10.

³⁴ Мартиросян 1981, Lev. I.

³⁵ Uyanık 1974, Res.164 (Gevaruk/Sat Dağları); Alok 1988, 63 (Sat Dağları), 65 (Varagöz Yaylası).

³⁶ Ахундов 1986, 44 Res.73; Исмаилов 1990.

³⁷ Yüzey araştırmalarında göçebe yaşam biçimiyle, bu araştırmaların sonucunda ortaya çıkan kültür modellerinin kalıcı bir yer tuttuğu Kafkasya arkeolojisinin aksine, Doğu Anadolu arkeolojisi bugüne dek esas olarak nehir vadilerindeki höyük yerleşimlerine (genellikle çok sayıda baraj yapımı nedeniyle) ya da Urartu kalelerine ağırlık vermiştir. Karş. genel: Cribb 1991.

³⁸ Sevin – Özfırat 1998, 8 ve renkli görseller. 1-5; Sevin 1999; Sevin 2000. İlk yayınlarda 13 stel bulunduğu bahsedilmektedir fakat bunlardan sadece 12 stel yayımlanmıştır.

lar daima belirgin bir biçimde vurgulanmıştır, diğerlerinde ise sadece resmedilen şeyin ana hatları taş a oyulmuş ya da yüz derinleştirilmiştir (Res. 10)³⁹. İlk bakışta, bu tür bir betimlemenin bir taslak olduğu ya da henüz bitmediği düşünülebilir. Fakat ayrıntıların sadece çizmek suretiyle verildiği yüzdeki derinlik, bu tahminlerle uyuşmamaktadır.

Hakkari stelleriyle özellikle ikonografik yönden ilişkili olan örnekler Dübendi ve Astara`dakilerdir (Res. 2-3. 4. 10). Hakkari stellerinde kollar, karnın üzerinde L-biçiminde kıvrılmıştır. Figürler kemer ve peştemal giyimli, mızrak sol üstten sağ alta doğru kemere takılı durumdadır. Gerek kemer ve gerekse peştemal çentik bezek içerir. Silahın kabzası ve ucundaki yivler ayrıntılı verilmiştir.

Astara und Dübendi`deki stellerin aksine Hakkari stellerinde boş alanların tamamı, kabartmanın düz zeminine düzensiz biçimde doldurulmuştur (Res. 2. 4. 10). Betimler arasında sivri uçlu silahların yanı sıra balta, mızrak, ok ve yay, insan ve çeşitli hayvanlar (keçi, geyik vs) bulunur⁴⁰.

Yukarıda bahsedilen Doğu Anadolu ve Transkafkasya`daki eserlerle bağlantılı olarak, oğlak betimleri özel bir öneme sahiptir. Oğlak betimlerindeki duruş ve geriye çekik boynuzlar aynıdır ve kemer ile peştemal yanı sıra, Hakkari stelleri ve Astara`daki örnekleri birbirine bağlayan önemli bir öğedir ve aynı zamanda Van Gölü ile Hazar Denizi arası bölgedeki sembolizm bütünlüğüne dair önemli bir ipucudur (Res. 9).

Hakkari`deki çoğu örnekler, yüz işlenişi bakımından Astara Steli`ne benzemesine rağmen, daha keskin profillidir ve baş süsü ile örtü gibi daha çok detay içerir (Res. 10). Stelin en önemli kısmı olan baş ve özellikle yüz, farklı seviyede yontulmak suretiyle her örnekte ön plana çıkarılmıştır. Yüz, tüm örneklerde hafif V biçimlidir. Ayrıca Hakkari stellerinde sadece erkek figürleri betimlenmiştir. Doğu Transkafkasya ve Hakkari stelleri arasındaki farklara rağmen, bunları ikonografik yönden karşılaştırmak mümkündür. Zira her iki grup da aynı düşünsel geleneği yansıtmaktadır.

Bu çalışmanın çıkış noktası dikkate alındığında, Hakkari stellerinin, Astara`daki örneğin tarihlendirilmesindeki rolüne dair bir soru akla gelmektedir. Hakkari stelleri üzerindeki çok sayıda betim içerisinde özellikle silahlar, güncel araştırmalarda kronolojik karşılaştırmaya uygun ve yardımcı betimlerdir.

Özellikle batıcı bir silah kuşanmış yeknesak bir betimleme karakteristiktir ve silahın geniş ucunun üst kenarı yarım ay biçimindedir⁴¹. Ayrıca silahların ortasında, kabartmaların çoğunda görülebilen, geniş bir damar bulu-

³⁹ Sevin 1999, 80-81 (renkli görseller).

⁴⁰ Sevin 1999, 80-81 (renkli görseller).

⁴¹ 12 stelin en az sekizi bu tipe aittir ve bunlardan ikisinde aynı forma sahip iki silah betimi içerir.

nur. Profilsiz kabza kısmı olasılıkla bütün haldedir. Bu silahlar, diğerlerine kıyasla daha kısa betimlendiklerinden, kılıç ya da kama olmalıdırlar.

Benzer uçlu ve kabzalı silahlar M.Ö. geç 2. binde Kuzey İran ve Taliş-Mugan Bölgesi'nde görülür⁴². De Morgan kardeşlerin kazılarına ait belgele-
rinin eksik olması nedeniyle, kesin bir kronolojik sınır henüz mümkün de-
ğildir. En erken örneklerinin Hasanlu IVB'de⁴³ bulunması, bu tip silahların De-
mir Çağ'ın ortasına dek görüldüğünü gösterir.

Hakkari stelleri için, silah motifine göre, M.Ö. 2. bin sonları gibi bir tarihlendirme öne çıkmaktadır (belki M.Ö. 14.-12. yy arası bir tarih). Özel-
likle, Hakkari stellerine ait betimlerin, Azerbaycan'dakilere kıyasla, yüksek kaliteli oluşu ve detaylı işçiliği, coğrafi konumdan dolayı bu bölgenin Mezo-
potmaya ile sıkı ilişkisinden dolayı olabilir. Fakat stil ve ikonografide doğru-
dan güney etkisi ihtimal dışıdır.

Astara Steli'nin Tarihi ve İşlevi

Tüm kültürel bağlantının tanımlanmasından sonra, Astara Steli'nin or-
taya çıktığı dönem, Dübendi ve Hakkari'deki stellerle ikonografik karşılaştır-
ma yoluyla artık daha iyi sınırlandırılabilir.

Geç Maikop keramiği ile Dübendi'deki bir stelin bir arada bulunması,
stellerin en geç M.Ö. 3. bin sonlarında Doğu Transkafkasya'da kullanılmaya
başlandığına dair *terminus post quem*'dir. Buna karşın, Hakkari'deki steller
üzerinde betimlenen silahlar, M.Ö. geç 2. bin gibi oldukça geç bir tarihe işaret
eder. Bu her iki sabit kriter ikonografik bakımdan Astara Steli'yle doğrudan
ilişkili olmadığından, Astara Steli'nin tarihinin, bu iki dönem arasında olduğu
kabul edilebilir. Stel üzerindeki silah betimi, Astara Steli'ni kronolojik olarak
M.Ö. 2. binin ortalarına (M.Ö. 18.-16. yy civarı) yerleştirmektedir. Sözkonu-
su tarihlendirme, de Morgan tarafından araştırılan mezarlarda kılıçların Mi-
tanni mühürleriyle birlikte bulunmamış olmasıyla da uyusmaktadır⁴⁴. Mezar-
larda Mitanni mühürlerine sadece kısa kılıç ve kamaların birarada rastlanma-
sı, M.Ö. 2. binin ikinci yarısında silah tiplerinde ya da gömü hediyesi gele-
neklerinde bir değişim olabileceğini göstermektedir.

Dübendi, Astara ve Hakkari'deki sözü edilen yontu eserlerin en erkene
ait olanı en basit, en geç tarihli olan ise en komplike biçimde işlendiğinden,
kronolojik sıralamada ikonografi ve stil değişiklikleri esastır. Ayrıca yukarıda
da belirtildiği gibi, Hakkari stellerinde kabartma işlenişindeki farklılıklar be-
lirgindir ve bunlar sadece sanatsal olsa da kesinlikle çok uzun olmayan zaman
farkına da işaret ediyor olabilir.

⁴² Medvedskaya 1982, 72-80 Res. 9 Тип IV; Hocalı-Kedabek Kültürü'ndeki tipolojik yönden farklı formlar için karşı: Даниелиян 1987, 24, 28.

⁴³ Piller'e göre Tip 22. Piller 1995, 69-70.

⁴⁴ Schaeffer 1948, 403-443, özl. 408-415, 443.

Prehistorik kùltürlere ait eserlerin içeriği hakkında bilgi edinmek zordur. Zira tıpkı Astara Steli'nde olduğu gibi, güvenilir veriler bulunmamaktadır. Astara Steli'nin, tarihi gibi kullanımı da sadece genel bir kùltürel bağlamda anlaşılabilir. Veri azlığına rağmen, Dübendi'deki mezar steliyle olan nispeten daha fazla ikonografik ve stil benzerliği sayesinde, Asxanakeran'daki steli tıpkı Dübendi'deki gibi mezar anıtı olarak adlandırmak mümkündür. Sözkonusu stel, belki de Taliş-Mugan Bölgesi'ndeki çok sayıdaki kurgan mezarlardan biriyle ilişkili olarak dikilmişti (Res. 1. 5a-b).

Marlik'deki mezarlarda ele geçirilen pişmiş topraktan yapılmış erkek ve kadın figürleri ve metal buluntular, kolların duruşu, yüz detayları ve silahın takılış şekli bakımından Asxanakeran ve Hakkari'deki stellerdeki erkek figürlerle bir ölçüde benzerlik gösterir⁴⁵.

Yalnızca stel ile ilgili veriler dışında, özellikle Şeki, Dübendi, Abşeron Yarımadası'ndaki diğer buluntu yerleri ile Taliş-Mugan Bölgesi'ndeki bulgular ve Kuzey İran topografyası ile karşılaştırıldığında, stelin önemli paralellerini ortaya çıkmaktadır. Özellikle Dübendi'deki durum, mezarların daimi yerleşimlere ait olmadığını, göçebe gruplar tarafından yapıldığını belgelemektedir⁴⁶. Bunu özellikle, günümüz göçerlerinin çadır yapımında kullandığı destek yöntemi ile karşılaştırılabilecek mimari biçim göstermektedir (Res. 7)⁴⁷.

Doğu Transkafkasya ve Kuzey İran'daki çok sayıda kurgan mezarın, kışın kullanılmayan yüksek yaylalarda oluşu, prehistorik dönemlerde yazı yüksek yaylalarda kışı ise Hazar Denizi'nin ovalarında geçiren Doğu Transkafkasya'daki göçebelerin varlığına dair – Abşeron Yarımadası'ndaki bulguların yanı sıra – önemli bir arkeolojik ipucudur. Bu varsayımı, Taliş dağlık alanındaki yaylalarda bulunan çok sayıdaki mezar destekler⁴⁸. Bulgulara göre bu steli, doğu Transkafkasya'da yaylacılık yapan göçebe toplulukları ile ilişkilendirmek oldukça mümkündür⁴⁹.

Kuzey İran, Azerbaycan, Ermenistan, Dađistan ile Kuzey Kafkasya ve Kuzey Irak'taki Benzer Diğer Örnekler

⁴⁵ Negahban 1996, 109-113 Res.12.76, Lev. 33.75, 34.78-79.

⁴⁶ Şeki Bölgesi ve Kolani'nin Erken Demir Çağ nekropolünde (Nahçıvan; Bahşaliyev 1998), tümülsler ve göçebe yerleşimleri arasında da benzer ilişkiler gözlenmiştir (V. Bahşaliyev ve bu makalenin yazarının 2000 yılı Mart ayındaki gözlemleri ve V. Bahşaliyev'in (Naxçıvan) verdiği bilgiler.

⁴⁷ Cribb 1991, 6-7 Harita, 84-112.

⁴⁸ de Morgan 1896; de Morgan 1905. 1999 yılında, Lerik'teki mezarlıkta bazı taş sanduka mezarı açığa çıkartan I. Narimanov'un (Bakü) verdiği bilgiler. Asxanakeran da 1100 m kuzey yüksekliğinde yer almaktadır.

⁴⁹ Bu bağlamda, göçebeliliğin ya da yayla veya dağ göçebeliliğinin, Anadolu'nun geniş bir bölümüyle İran'da yayla değişiminin günümüze dek karakteristik bir biçimi olduğuna dikkat çekilmelidir (Beşikçi 1969; Hütteroth 1959; Hütteroth 1982, 205-212 Res.63-64).

Burada ele alınan benzer buluntuların tümü M.Ö. 2. bine tarihlendirilmektedir. Daha geç dönemler dikkate alındığında, bu örneklerin, uzun süren bir anıt geleneğinin erken bir bölümünü oluşturdukları açıktır. Bu gelenek Kuzey İran, Nahçıvan, Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Irak'taki örneklerle M.S. 1. bine dek izlenebilmektedir (Res. 9).

Astara Steli'nin bölgedeki en yakın örneği, Kuzey Irak'taki Meskin Shahr Ovası'nda ve İran Azerbaycanı'nın doğu kısmındaki diğer bir buluntu yerinde ele geçirilmiştir⁵⁰. Arjaq Qal'eh'deki stellerde kemer ve kemere takılı silahın şekli ve birkaç stel kabartmasındaki yüz işlenişi, burada tanımlanan stellerle genel olarak ilişkili görünüyorsa da⁵¹, stil ve ikonografiye dayanan birçok noktada farklılık gösterirler. Özellikle kama ve görünüşe göre en azından birkaçının kıvrık uçlu olması, nispeten geç bir tarihe işaret ediyor olabilir⁵².

Meskin Shahr'ın güneybatısında bulunan Ahmadabad'daki diğer bir stel, sözü edilen örneğin aksine, Astara ve Hakkari'deki birkaç stele el ve kolların duruşu bakımından benzer⁵³. Kılıcın kaması ise doğudaki Mugan Bölgesi'nde bulunan orjinal buluntularla karşılaştırılabilir⁵⁴. Bu nedenle, bu stellerin de M.Ö. 2. bine ait oldukları kısmen kabul edilebilir.

Ahar'ın sözü edilen bölgesi Meskin Shar'da ve Ardebil'de, çoğu yağmalanmış durumda olan sayısız tepe mezar saptanmıştır. Bunlardan birkaçında büyük olasılıkla stel denilebilecek, dikey durumda ve işlenmemiş, *in situ* taş gözlemlenmiştir (Zandabad, Kasen ve Kighal)⁵⁵. Arakses'in güneyindeki yerler bugüne dek sistemli bir biçimde araştırılmadığından, bu taşlar genel olarak Orta Tunç Çağ ve Erken Demir Çağ arasında bir döneme tarihlendirilebilir.

Burada incelen stellerin büyük olasılıkla mezar ve ata kültü ile ilişkili olarak dikildiği daha önceki bölümlerde belirlenmişti. Kolani nekropolündeki (Nahçıvan) bir mezarda bulunan stel de ikonografi ve stil bakımından ünik olsa da, Erken Demir Çağ'a (M.Ö. 12.-10. yy) tarihlendirilmektedir⁵⁶. Buna göre Transkafkasya mezar stellerinde form, işleniş ve işlev bakımından farklı geleneklerin olduğu görülmektedir.

Ermenistan'ın yüksek yaylalarında bulunan çok sayıda anthropomorph stel, buluntu yeri nedeniyle büyük olasılıkla Orta ve Geç Demir Çağ'a (M.Ö. 9.-4/3.) tarihlendirilebilir ve Kuzey Pontos ve Kafkasya'nın ön bölgelerindeki

⁵⁰ Ingraham – Summers 1979, 71-86 Res. 5-6; Herzfeld 1941, 113-114 Res. 224.

⁵¹ Ingraham – Summers 1979, Res.5.2, 5, 6.4-5.

⁵² Ingraham – Summers 1979, Res.5.1, 3-5, 6.1, 4 (Kamalar), Res. 5.3-4, 6 (?), 6.1, 3 (kıvrık uçlular).

⁵³ Ingraham – Summers 1979, 76 Lev. 17.2, karşı.: Sevin 1999, 80-81.

⁵⁴ Schaeffer 1948, Lev.LXVIII, LX.

⁵⁵ Kroll 1984, 81, 108-109 Res. 43 Lev. 6.2, 112-114 Res. 46 Lev. 8.1-3.

⁵⁶ Бахшалиев 1995; Bahşaliyev 1997, Res.21 (renkli görsel); Bahşaliyev 1998, 2-3 Res.1.

İskit steli olarak adlandırılan çok yakın benzerleriyle ilişkilidir⁵⁷. Bu steller, erken örneklerden ikonografi ve stil yönünden ayrılır fakat yüz işlenişi ve kolun duruşu bakımından genel ortak benzerlikler içerir⁵⁸. Aynı zamanda bu steller üzerinde sadece erkek figürü yer alır. Stellerin en azından bir kısmı *in situ* ele geçirildiğinden, muhtemelen mezar ya da ata kültürüne bağlı işlevi kanıtlanabilmiştir⁵⁹.

Ermenistan'daki sözü edilen stellerle ikonografik yönden kısmen benzer diğer anthropomorph steller Batı Çeçenya ile Dağıstan'da keşfedilmiştir. Bunlardan birkaçı mezarlarda *in situ* durumda bulunmuş ve diğerleri ise kurgan mezarlarda ikinci kez kullanılmıştır. Bu steller M.Ö. 2. bin ile M.Ö. 1. Binin ortasına tarihlendirilmektedir⁶⁰. Geç örnekleri, tıpkı Ermenistan ve Kuzey Irak'takiler gibi İskitlerle ilişkilendirilmektedir⁶¹.

Kuzey Irak'daki Mudjesir'de bulunmuş olan ve aynı zamanda ikonografi ve stil yönünden Ermenistan ve Kuzey Pontos bölgelerindeki M.Ö. 1. bin örneklerine benzeyen taş steller, Kuzey Mezopotamya'nın dağlık alanlarında göçebelerin (olasılıkla İskitler), M.Ö. 1. binin ortalarında da nüfusun önemli bir bölümünü oluşturduklarını göstermektedir⁶².

Azerbaycan ve Ermenistan'ın çeşitli bölgelerindeki steller kronolojik bakımdan çok daha geç bir tarihe ait olmalıdır⁶³. Buradaki örnekler, Kafkasya'da mezar taşı dikme geleneğinin ikonografide çok az bir değişimle M.Ö. 1. bine kadar devam ettiği hakkında bir ipucu olarak verilmiştir.

İkonografik bakımdan benzer diğer bir anıt grubunu Doğu Anadolu ve Ermenistan'daki adak levhaları temsil eder. Tıpkı sözü edilen steller gibi, adak levhaları da Orta ve Geç Demir Çağ'a tarihlendirilebilir. Levhaların büyük kısmı Urartu Dönemi ile ilgili kontekstlerde ele geçirilmiştir fakat işlevleri bugüne dek açıklanamamıştır⁶⁴. İlk araştırmacılar, bu levhalardaki bezeme yelpazesi ve stilistik ifadenin, Urartu sanatına uymadığını farketmişler ve Luristan eserleriyle ilişkili olduklarını tahmin etmişlerdir⁶⁵. Kaşın ve burnun tek

⁵⁷ Ermenistan'dan örnekler için karşı: Аракелян 1976, 103-112 Lev. I-XIX; Деведжиян 1996, 21-22 (Erebuni, Teşebaini, Argiştihinili, Norareş, Lusagerd, Dvin, Cucevan, Şamiran, Akça Kale); Bochum 1995, 89; Kuzey Pontos örnekleri için bkz.: Ольховский – Евдокимов 1994.

⁵⁸ Yukarıda ortaya koyulan, basitten karmaşığa doğru, stel gelişimi M.Ö. 1. binde devam etmiş benzer. Zira İskit stelleri genellikle serbest heykeltıraş örnekleridirler ve betimler detaylı işlenmiştir.

⁵⁹ Örneğin Loriberd'deki 63. mezara ait stel (Деведжиян 1996).

⁶⁰ Марковин 1994, 332-333 Res.105.4; Марковин 1989, 283-284 Lev.113.15, 114.1-5; Markowin – Muntschajew 1988, 39-40 Res.13, 88 Res. (istkit tarzı).

⁶¹ Марковин 1989, 283-284.

⁶² Boehmer 1998, 81-88 Lev. 2-4.

⁶³ Bakü'de, Qız Qalas karşısındaki heykel parkına ait buluntular; A. Bobokhijan'a (Erewan) dayanan bilgi.

⁶⁴ Caner 1998, 134-202 (Teil F); Kellner 1982.

⁶⁵ Erzen 1974; Üslup bakımından Asur öncülerine öykünen Urartu motif repertuarı için karşı: Calmeyer 1976; Eichler 1984; v.Loos 1991, 15-29.

parça halinde işlenişi ve vurgulanması suretiyle verilen keskin yüz hattı ve V şeklindeki yüz, kanımca yukarıda sözü edilen stellerdeki figürlerin yüzü ile ilişkilidir⁶⁶. Adak levhalarının, Transkafkasya`daki ya da Hakkari`deki çoğu stelden daha geç döneme ait olsa da, bunlarla arasındaki benzerlikleri rastlantı olarak görülemez. Bu levhalarda Transkafkasya ve Doğu Anadolu`da M.Ö. 2. binden bu yana yaygın bir gelenek ifade edilmiş benzer ve bu gelenek, günümüze ulaşan anıtlar arasındaki bu stellerin ikonografisinde anlaşılabilir. Urartu Dönemi`nde, bir yandan kraliyet veya devlet sanatındaki yan yanalık diğer yandan kendisini basit adak levhalarıyla gösteren halk sanatı tanınabilmektedir⁶⁷.

II. Arasöz: Ön Asya`daki Diğer Steller Hakkında

Buraya kadar, Doğu Anadolu-Transkafkasya dağlık bölgelerindeki, Astara Steliyle benzerliği şüphe götürmeyen en yakın örneklere ağırlık verilmiştir. Bununla ilgili olarak, Ön Asya`nın geniş sınırları çerçevesinde, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak`taki çok benzer ikonografiye sahip buluntulardan da söz edilebilir.

Yukarı Mezopotamya`daki sayısız buluntu yerindeki, M.Ö. 2. bine ait kontekslerde *stone spirits* adı verilen büyük ve çoğunlukla kireçtaşından yontulmuş steller bulunmuştur⁶⁸. Steller, Transkafkasya örneklerindeki gibi kol ve ellerin duruşu ve yüz işlenişi ile öne çıkarlar. Bu detaylar, kabartmada özellikle vurgulanmış olup, stelin en göze çarpan kısmıdır. Kaşlar ve burun yekpare olup, bunlara kısmen alın da eklenmektedir. Transkafkasya ve Doğu Anadolu`dakilerle karşılaştırılabilir örnekler özellikle Alalakh, Tepe Gawra ve Tell Rimah`daki taş stellerdir⁶⁹.

Kafkas ve Doğu Anadolu stelleri ile ilgili bu tartışma, kanımca, bu stellerin mezar ve atalar kültü çerçevesinde belki de göçebe gruplarca ve mevsimsel kullanıldığını olası kılmaktadır. Buldukları bölgenin algı ve sanat biçimiyle taban tabana zıt *stone spirits* adlı stellerde, Doğu Anadolu`daki yerlerle yakından ilişkili insan gruplarını görmek mümkün değil midir?

⁶⁶ Caner 1998, Teil F.

⁶⁷ Belli 1979, 29-41, özl. 40; Wartke 1993, 140-142; Salvini 1995, 191-192. Bu durum, buluntu dağılımından da görülmektedir. Çünkü adak levhaları Urartu tapınaklarında bugüne dek saptanmamıştır. Ayrıca, şimdiye kadar bilindik adak levhalarının en çok ele geçirildiği Giyimli`nin, Van Gölü`nün güneydoğusundaki bir yayla üzerindeki konumu, onun göçebelere ilişkisini olası kılmaktadır. Malazgirt`deki buluntular da aynı yöne işaret eder (Kellner 1982, 84). Fakat aynı zamanda anlamsal içerikte bir değişim söz konusudur. Zira adak levhaları mezar konteksi aksine, kutsal alanları olasılıkla ziyaret sırasında sunulan hediyelerdir. Bu bağlamda, Urartu Sanatı ve özellikle otokton gelişim ile etkiler (örneğin Asurlular`ın) arasındaki ilişki bugüne dek hemen hemen araştırılmamıştır. Aynı zamanda bugüne dek sadece Urartu kaleleri kazıldığından, bu kültürün krallık merkezi dışındaki yapısı hakkında bilgi yoktur.

⁶⁸ Konuyla ilgili olarak karşı: Carter 1970.

⁶⁹ Carter 1970, 24 (Alalakh A ve D), 34 (Tepe Gawra 3), 35 (Rimah 1).

Güneydoğu Anadolu'da yürüklerin (yarı göçebeler) bugüne dek mevsimsel kullandıkları göç güzergâhlarına ve ana konaklama yerlerine bakıldığında, bu tahmin gerçeğe yaklaşmaktadır. Gerek Alalakh ve gerekse Tepe Gawra ve Tell Rimah arasındaki Kuzey Mezopotamya bölgesi, bu göç güzergâhları üzerinde bulunur (Res. 11)⁷⁰. Petrogliflerin de bulunduğu Hakkari ve yüksek dağlık alanlar etrafındaki bölge, kış mevsimini Kuzey Mezopotamya'da geçiren göçebe kabilelerin yaylalarıdır (Res. 11).

Stone spirits grubu ve aynı zamanda Doğu Anadolu-Transkafkasya stelleri içerisindeki ikonografideki ve stildeki büyük farklar, steller arasındaki ilişkiye karşı bir fikir olarak anlaşılmalıdır. Bu steller belirgin farklılıklara rağmen bir yandan ikonografik yönden belirgin ortak özelliklere sahiptir⁷¹, diğer yandan ise devlet ya da benzer bir sabit kurum adına yaratılmış sanat eseri değildir. Burada daha çok, bireysel üretilen ve heterojen yapısında özellikle Ön Asya'daki dağlı halkların kültürel çeşitliliğini yansıtan bir halk sanatıyla karşı karşıyayız.

Sonuç ve Özet

Bu yazı, Güney Azerbaycan'dan bir mezar stelinin tanıtılmasıyla birlikte, ikonografik ve stilistik özelliklerinden dolayı oldukça yaygın fakat günümüz araştırmalarında kısmen izlenebilen bölgeler arası bir ilişkiyi göstermektedir. Fakat M.Ö. 3. bin sonlarında Ön Asya'nın belirli bölgelerinin, Avrasya bozkırlarına dek uzanmış olan dış etkilere maruz kaldığı, sözü edilen stellerde belirgindir.

Steller, mezar anıtı olarak, kurgan mezar geleneği ile birlikte M.Ö. 3. bin ortalarından itibaren Güney Rusya stepleri ile Kuzeybatı Kafkasya'dan ve Kura Ovası üzerinden doğu ve güneydoğu Transkafkasya'ya yayılırlar (Res. 8-9). Astara Steli, Kuzey İran ve Doğu Anadolu'daki tepe mezarlar ile Azerbaycan, Ermenistan ve Doğu Anadolu'daki çeşitli petroglifler de dikkate alındığında, kuzeydeki anıtlar ile Hakkari stelleri arasındaki boşluğu doldurmaktadır. Aynı zamanda ikonografik benzerliklerden dolayı, M.Ö. 2. binde Doğu Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'da yeknesak bir yontu geleneğinin bulunduğunu göstermek mümkündür.

Bu geleneği, olasılıkla hem Yukarı Mezopotamya hem de Geç Urartu yansıtmaktadır fakat bu, bölgeye ve döneme hakim sanat anlayışıyla belirgin bir zıtlık içerisinde. Aynı zamanda yontu geleneğinin M.Ö. 1. bine dek süre gelmesi sayesinde belirli anlayışların ve bununla bağlantılı olarak yaşam biçimlerinin de devam ettiği belirgindir.

⁷⁰ Adı geçen buluntu yerleri bu bölgede kış mevsiminde kullanılmıştır (karş.: Beşikçi 1969, Harita 2; Hütteroth 1982, Res.64; Cribb 1991, Harita 6-7).

⁷¹ Sözkonusu özellikler: Yüzün şekli ve vurgulanışı, frontal vaziyette ve sadece erkek figürlerinin betimlenmiş olması, el ve kolu duruşu.

Transkafkasya ile Doğu Anadolu`da, üslupsal, ikonografik ve ikonolojik bakımdan çok çeşitli biçimlerde betimlenen ortak bir fikir zenginliğinin varlığı, yontu öğelerinin uzunca geleneğinde görülmektedir. Burada tanıtılan anıtlara göre, özellikle mezar ve ata kültü, bu geleneğin önemli bir unsuru olmalıdır.

Sadece erkek figürlerinin betimlenmesi, baba soyuna dayanan bir sosyal yapıya işaret ediyor olabilir. Betimlenen kişi, her stelde özellikle vurgulanmıştır ve her bir stelin özgün oluşu, ölen birey ile kabartmadaki figür arasında olasılıkla doğrudan bir bağlantıya işaret etmektedir. İkonografik farklar ile stil farklarının, sosyal farklılıklara dayanıp dayanmadığı, buluntu konteksi ve buluntu yerine dair verilerin yokluğundan dolayı açıklanamamaktadır. Aynı zamanda, Transkafkasya`da incelenen mezarlar sayıca çok olmalarına rağmen, mezar envanteri içerisindeki sosyal çeşitlilik bilinmediğinden, bu alandaki araştırmalar henüz tamamen başlangıç niteliğindedir.

Kaynakça

- АЕАХ Азербайжан ССР Елмлер Академјасынын Хаберлер/Известия Академии Наук Азербайджанской ССР , Баку.
- АММ/МКА Азербайжан Мадди Меденијјети/Материальная Культура Азербайджана, Баку
- T.I. Axundov, *Öyriçay vadisində yeni tədqiqatlar, Azərbaycan maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransının məruzələrinin tezisləri*.Baku 1991. 8-9.
- T.I. Achundov – I. G. Narimanov, *Neue Forschungen zur Mittleren Bronzezeit in Azerbaidzan*. *Georgica* 19, 1996, 42-57.
- V. Aliyev, *Petroglyphs of Gemigaya*. *Journal of Pakistan Archaeologists*.Forum 2, 1993, 45-59.
- E. Alok, *Anadolu'da Kayaüstü Resimleri*.Istanbul,1988.
- V. Bahşaliyev, *Nahiçevan Arkeolojisi*.Istanbul,1997.
- V. Bahşaliyev, *Nahçıvan'da bir Erken Demir Çağı nekropolü: Kolanı*. *Bulleten LXII/233*, 1998, 1-14.
- O. Belli.*Urartular'da totemcilik sorunu*. *Anadolu Araştırmaları VII*, 1979, 29-41.
- Beşikci,1969
- I. Beşikci, *Doğuda değişim ve yapısal sorunlar: Göçebe Alikan Aşireti*.Ankara,1969.
- Museum Bochum (Hrsg.), Armenien 5000 Jahre Kunst und Kultur (Bochum 1995)*.
- Ch. Burney, D.M. Lang, *Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus (London 1971)*.
- P. Calmeyer, *Ikonographie und Stil urartäischer Bildwerke*, in: H.-J. Kellner (Hrsg.), *Urartu, ein wiederentdeckter Rivale Assyriens*.München 1976.45-52.
- E. Caner, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, *AIT 2*.Berlin,1998.
- H. Carter, *The stone spirits*. *Expedition 12/3*, 1970, 22-40.
- E.N. Chernykh, *Postscript: Russian archaeology after the collapse of the USSR - infrastructural crisis and the resurgence of old and new nationalisms*, in: Ph. Kohl – C. Fawcett (ed.), *Nationalism, politics and the practice of archaeology* Cambridge 1995.139-148.
- H.F. Cəferov, *Borsunlunun ilk Tunc dövrü kurqanları haqqında*. *Tarix və onun problemləri*, 1999.1, 172-180.
- R. Cribb, *Nomads in Archaeology*.Cambridge,1991.
- T. Dostiev – A. Oruçov – M. Rəsulov, *Seyidli kəndi yaxınlığında kurqan, Azərbaycan maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransın məruzələrinin tezisləri*.Baku,1991 9-10.
- O. Dzhaparidze, *Über die ethnokulturelle Situation in Georgien gegen Ende des III. Jahrtausend v. Chr.* In: M., Frangipane – H. Hauptmann – M. Liverani (eds.), *Between the Rivers and over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri dedicata* .Rom 1993.475-494.
- S. Eichler, *Götter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst*, *AMI Erg. Bd.12* .iesbaden 1984.

- A. Erzen, Giyimli bronz definesi ve Giyimli kazısı, Belleten XXXVIII/150, 1974, 191-213.
- S.M. Qazıyev, Qəbələ kurqanları və ölüləri yandırmaq (kremasiya) adətləri. AEAH, 1969.3, 42-48.
- M. Gimbutas, Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. The Hague 1965.
- E. Hančar, Kaukasus-Luristan, Züge kultureller Verwandtschaft des prähistorischen Kaukasusgebietes mit dem Alten Orient. ESA IX, 1934, 47-112.
- E. Hančar, Die Urgeschichte Kaukasiens von den Anfängen seiner Besiedlung bis in die Zeit seiner frühen Metallurgie. Wien/Leipzig 1937.
- E. Herzfeld 1941: Iran in the Ancient Near East. Oxford 1941.
- H.-J. Kellner, Gedanken zu den bronzenen Blechvotiven in Urartu. AMI 15, 1982, 79-95.
- W. Kleiss, Hügelgräber in Nordwest-Azerbaidjan. AMI 11, 1978, 13-18.
- W. Kleiss, Hügelgräber in Nordwest- und Westiran. AMIT 29, 1997, 179-190.
- Ph. L. Kohl – G.R. Tsetschladze, Nationalism, politics and the practice of archaeology in the Caucaus, in: Ph. Kohl – C. Fawcett (eds.), Nationalism, politics and the practice of archaeology (Cambridge 1995), 149-173.
- K. Koroğlu, Çıldır Kurganları, Arkeoloji ve Sanat 96, 2000, 2-8.
- St. Kroll, Archäologische Fundplätze in Iranisch Ost-Azerbaidjan, AMI 17, 1984, 13-134.
- K.Kh. Kushnareva, The Southern Caucasus in Prehistory, Stages of cultural and socioeconomic development from the eighth to the second millenium B.C. Philadelphia 1997.
- B.A. Kuftin, Prehistoric Culture Sequence in Transcaucasia. Southwestern Journal of Anthropology 2, 1946, 340-360.
- M. van Loon, Anatolia in the earlier first millenium B.C. Leiden 1991.
- F.R. Mahmudov, Talış və Muğanın qədim mədəniyyətinə aid arxeoloji materiallar. AEAH, 1970.3, 66-76.
- F. Mahmudov, Əlikömək Təpəsində arxeoloji qazıntıların ilkin yekunları, Daş dövrü və Azərbaycanda Eneolit. Bakı, 1987. 53-74.
- F.A. Mahmudov, Astara rayonundakı ilk Tunc Dövrü kurqanları haqqında, AMM X, 1987, 12-21.
- F.R. Mahmudov, H. Kəsəmənli, Lənkəran yaxınlığındakı qədim qəbiristan haqqında. AEAH, 1974.4, 47-56.
- V.I. Markowin – R.M. Muntschajew, Kunst und Kultur im Nordkaukasus. Leipzig, 1988.
- I.N. Medvedskaya, Iran: Iron Age I. BAR IS 126. Oxford 1982.
- J. de Morgan, Mission scientifique en Perse, recherches archéologiques I. Paris 1896.
- H. de Morgan, Recherches au Talyche Persan, Necropoles des ages du Bronze et du Fer, MDP VIII. Paris 1905. 251-342.
- I. Motzenbäcker, Sammlung Kossnierska, der digorische Formenkreis der kaukasischen Bronzezeit. Berlin 1996.
- F.M. Muradova, Qobustan Tunc Dövründə. Bakı, 1979.
- E.O. Negahban, Marlik - The complete Excavation Report. Philadelphia 1996.

- A. Nunn, H. Hammade, Stamp seals from the collections of the Aleppo Museum, Syrian Arab Republic. BAR IS 804. Oxford, 1999.
- K. Picchelauri, Waffen der Bronzezeit aus Ost-Georgien, Archäologie in Eurasien Bd.4 .Espelkamp 1997.
- Chr. Piller, Schwerter im Alten Orient.unpubl. Magisterarbeit.München 1995.
- Salvini 1995
- M. Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer.Wiesbaden 1995.
- A. Schachner, Azerbaijan: Eine terra incognita der Vorderasiatischen Archäologie. MDOG 133, 251–332.
- C.F.A. Schaeffer, Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (IIIe et IIe Millénaires).Oxford,1948.
- V. Sevin, Hakkari'nin çiplak kralları. Atlas 79, 1999, 70-86.
- V. Sevin, Mystery Stelae. Archaeology July/August, 2000, 46-51.
- V. Sevin, A. Özfirat, Anadolu'da yeni bir uygarlık, Hakkari stelleri: Hubuşkia prensleri. Arkeoloji ve Sanat 87, 1998, 6-9.
- V.A. Shnirelman, From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s, in: Ph. Kohl – C. Fawcett (eds.), Nationalism, politics and the practice of archaeology.Cambridge,1995.120-138.
- M. Uyanık, Petroglyphes of South-Eastern Anatolia.Graz,1974.
- M. Voigt – R. Dyson, The Chronology of Iran, c. 8000-1500 B.C., in: R. Ehrich (ed), Chronologies in Old World Archaeology.Chicago,1992.Vol 1:122-178, Vol. 2:125-153
- R.-B. Wartke, Urartu. Das Reich am Ararat.Mainz,1993.
- В. Алиев. Петроглифы Гемигая. Баку, 1985
- Идр. Алиев. Абшерон в эпоху бронзы и раннего железа (Автореферат дисс. Канд. Истор. Наук). Баку, 1993.
- Идр. Алиев. Взаимоотношения древних культур Апшерона и Передней Азии. Ин: Üçüncü Bakı Beynəlxalq Simpoziumu. Azərbaycanın beynəlxalq çoxtərəfli əlaqələrində Bakının rolu. Bakı, 1997, s. 163-166.
- Б.Н. Аракелян. Очерки по истории искусства древней Армении. Ереван, 1976.
- Г. Асланов. Об археологических памятниках Абшерона. АММ/МКА, IX, 1980, 69-80.
- Г. М. Асланов, Р. М. Ваидов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур. Баку, 1959. Географический Атлас Азербайджанской ССР. Москва, 1990.
- Д. Ахундов. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986.
- Т. Ахундов. Древние погребение Шеки. АММ/МКА XI, 1993, 121-135.
- Т. Ахундов. Древнейшие курганы южного Кавказа. Баку, 1999.
- Т. Ахундов, Т. Достиев, А. Мустафаев. Связи Азербайджана с северным Кавказом в эпоху Бронзы. Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. II Bakı beynəlxalq simpoziumunun vəruzələri (22-24 11. 1995). Bakı, 1997, 113-115.
- В. Бахшалиев. Некоторые образцы изобразительного искусства из могильника Колани (Азербайджан), РА, 1995. 3, 205-207.

3. О. Даниелиян. Бронзовые кинжалы из памятников Ходжалы-Кедабекской культуры. ААМ/МКА X, 1987, 22-34.
- С. Деведжян. Steinerne Kultstelen im Graberfeld von Loriberd (Ermenice). In: 10-я научная сессия посвященная итогам археологических исследований в Республике Армении (1993-1995 гг.) Ереван, 1996. 21-22.
- Г. Джафаров, д. Джафарова. Результаты исследований на курганном поле у Борсуңлу. Tarix və onun Problemləri. 1999. 2, 185-191.
- И. М. Джафарзаде. Элементы археологической культуры древней Мугани. АЕАН 1946, 36-40.
- Я. Н. Гуммель. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана. КСИИМК 20, 1948, 15-28.
- А. А. Иессен. Раскопки большого кургана в урочище Уч-тепе. In: МИА 125 (1965), 154-193.
- Г. Исмаилов. К историко-культурной интерпретации древних наскальных изображений на территории Азербайджана. In: М. А. Девлет. Проблемы изучения наскальных изображений в СССР, Москва, 1990. 91-98.
- В. И. Марковин. Дагестан и юго-восточная Чечня в скифо-сарматское время. In: А. И. Мелюкова. (Hrsg.). Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. Москва, 1989. 282-291.
- В. И. Марковин. Северо-восточный Кавказ в эпоху бронзы. In: К. Х. Кушнарева, В. И. Марковин (Hrsg.). Эпоха бронзы Кавказа, Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. Москва, 1994, 287-234.
- А. А. Мартиросян. Наскальные изображения Гегамских гор. Ереван, 1981.
- Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нариманов. О древнейшей металлургии Кавказа. СА, 1968, 4, 16-26.
- А. Б. Нуриев. Из истории ремесленного производства Кавказской Албании. Баку, 1986.
- В. С. Ольховский, Г. С. Евдокимов. Скифские изваяния. Москва, 1994.

Xülasə

Astara muzeyindəki bir daş stela nümunəsində, Xəzər dənizi ilə Van gölü arasındakı ərazilərdə daş işləmə sənəti

Andreas Şaxner

Alman Arxeologiya İnstitutu, İstanbul şöbəsi

Bu məqalə Azərbaycan Respublikasının cənub-şərqində tapılmış bir qəbirüstü daş stelə həsr olunmuşdur. İkonografik və üslub çatmamazlıqlarına baxmayaraq bu daş artefakt bölgələr arasındakı dini-mədəni əlaqələri göstərir. Bu stelalar Ön Asiya bölgələrindən Avroasiya çöllərindəki ərazilərdə mədəni təsiri izləməyə imkan verir.

Məlumdur ki, stelalar bir qəbir elementi kimi, e.ə. III minilliyin sonlarından, cənubi rus çöllərindən cənubi-qərbi Qafqaza, Kür çayı vadisinə, oradan da bütün Cənubi Qafqaza yayılmışdır.

Astara tapıntısı Hakkari stelaları ilə Şimal abidələri arasındakı boşluğu doldurur. Eyni zamanda qeyd etmək olar ki, e.ə. II minillikdə Cənubi Qafqazda, Şərqi Anadoluda və İran Azərbaycanında analoji daşışləmə sənəti mövcud olmuşdur. Bu ənənə Yuxarı Mesopotamiyaya qədər yayılmış və son Urartu zamanına – e.ə. I minilliyə qədər davam etmişdir.

Şərqi Anadolunun və Cənubi Qafqazın mövcud abidələri bu ərazilərdə əcdadlara sitayişin hökm sürdüyünü təsdiq edir. Stelaların hamısının kişi fiquru formasında hazırlanması cəmiyyətdə atalara etiqadın hakim olduğunu göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazda çoxlu sayda qəbir abidəsi tədqiq olunsa da, lakin qəbir avadanlıqlarının sosial təbəqələr üzrə mənsubluğu hələlik müəyyən edilməmişdir. Bu tədqiqatlar Azərbaycanda başlanğıc mərhələsindədir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Astara, stela, ənənə, əlaqələr.

Summary

Stone processing in the area between the Caspian Sea and Lake Van in the II millennium BC (in the example of a stone stele from Museum Astara of Azerbaijan)

Andreas Schachner

German Archaeological Institute Istanbul

This article is devoted to the grave stele that found in South Azerbaijan, which, despite its stylistic and iconographic flaws, testifies to interregional ties. External impacts in the cultures of the regions of Western Asia, located in the Eurasian steppes, could be traced in these steles.

Stele as a funeral element spread from the southern steppes of Russia to the south-western Caucasus, the valley of the Kur River and from there the whole Sout-

hern Caucasus at the end of III millennium BC. The Astara stele fills the space between the steles of Hakkari and the northern monuments. At the same time, it could be said that there existed a similar tradition of stone processing in the South Caucasus, in Eastern Anatolia and in North-Western Iran, in the 2nd millennium BC. This tradition spread to Northern Mesopotamia, Urartu and existed until the I millennium BC.

The existing monuments of the South Caucasus and Eastern Anatolia indicate the existence of ancestral cult. Steles are made in the form of a humman, and this fact also testifies to the existence of the cult of the fathers in the society.

Despite the fact that many funerary monuments have been excavated in the South Caucasus, the social distinction of the burial inventory has not been determined. This research is still in its initial stages.

Key words: Azerbaijan, Astara, stela, tradition, ties.

Резюме

Каменная обработка на территории между Каспийским морем и озеро Ван во II тысячелетии до н.э. (на примере каменной стелы из Музея Астары Азербайджана)

Андреас Шахнер

Немецкий археологический институт, Стамбул

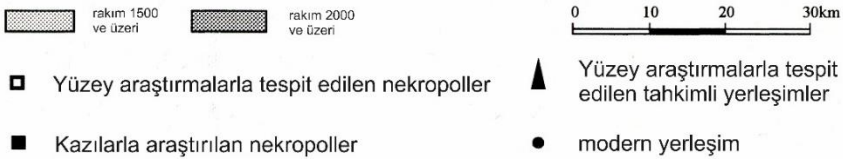
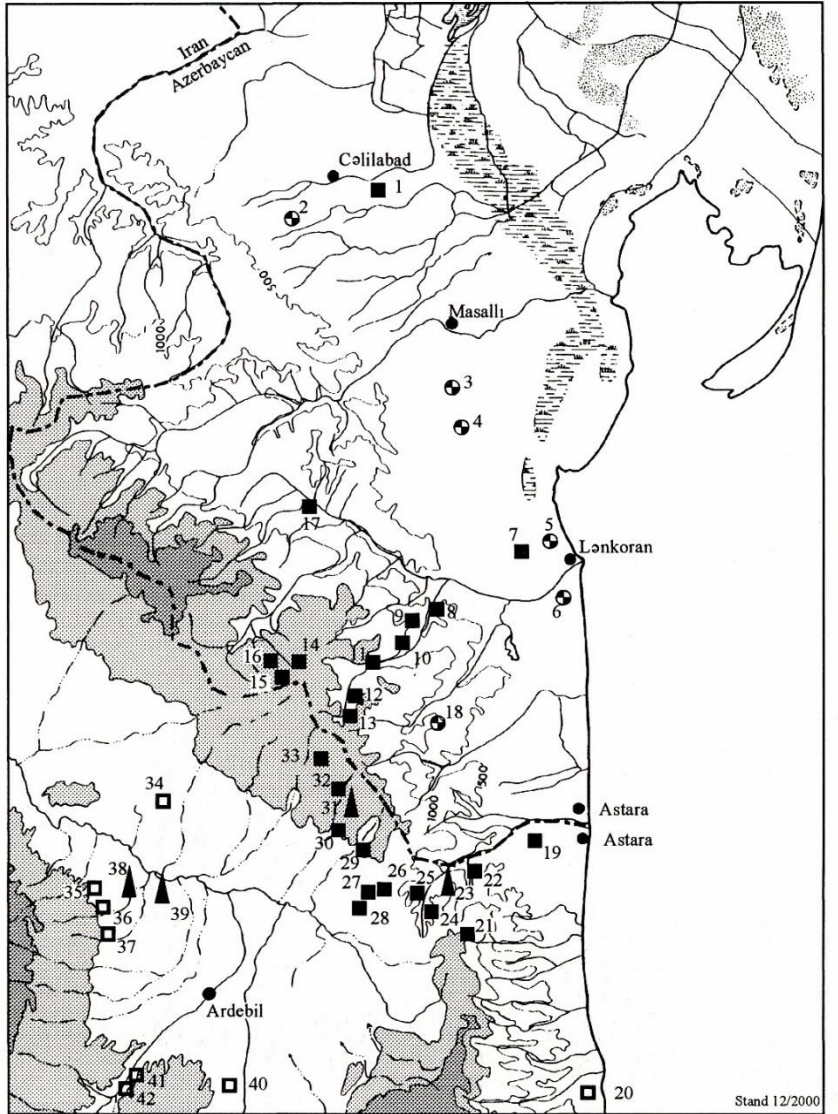
Данная статья посвящена каменному изваянию, найденному в юго-восточном регионе Азербайджанской Республики, которое несмотря на стилистические и иконографические недостатки, свидетельствует о межрегиональных культурных связях от Передней Азии до Евразийских степей.

Известно, что изваяние как погребальный элемент, еще с конца III тысячелетия до н.э., стал ораспространяться с южных русских степей на юго-западный Кавказ, в долину реки Кура, оттуда и на весь Южный Кавказ. Астаринское изваяние является связующим звеном между памятниками Хаккари и Севера. Можно отметить, что на Южном Кавказе, в Восточной Анатолии и в Северо-западном Иране во II тысячелетие до н.э. существовала аналогичная традиция обработки камня. Эта традиция распространилась в Верхнюю Месопотамию и в Урарту и существовала до I тысячелетия до н.э.

Памятники Южного Кавказа и Восточной Анатолии свидетельствуют о существовании культа предков. Изваяния изготовлены в виде фигуры мужчины, и этот факт тоже свидетельствует о существовании в обществе культа отцов.

Несмотря на то, что на Южном Кавказе раскопано много погребальных памятников, но до сих пор не уделано достаточного внимания определению социального статуса по погребальному инвентарю.

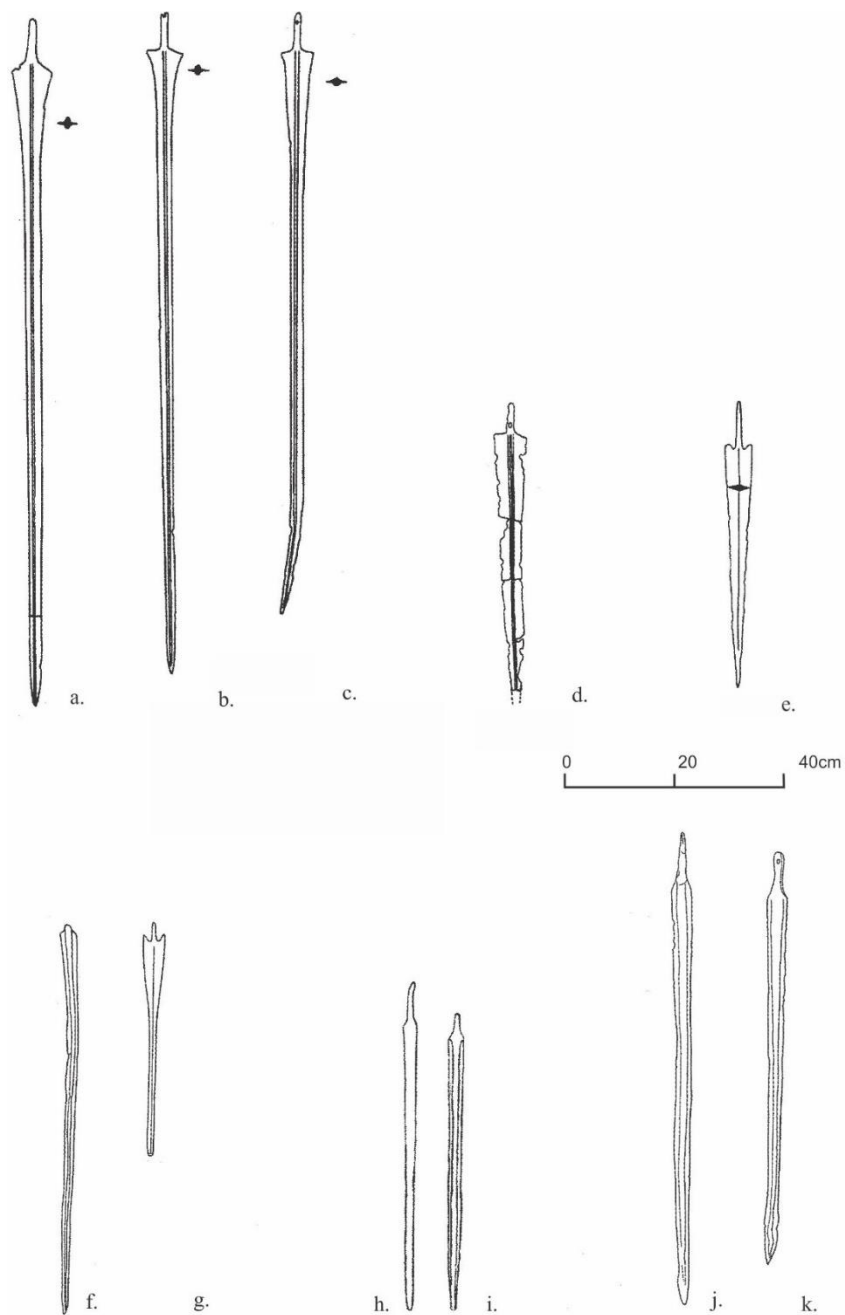
Ключевые слова: Азербайджан, Астара, стела, традиция, связи.

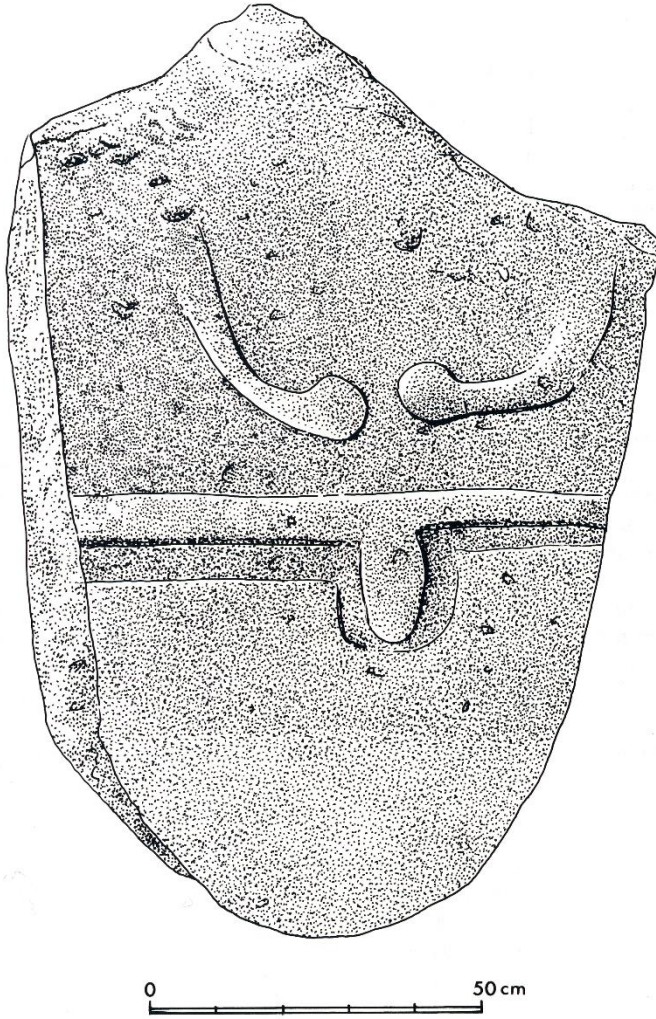
Res. 1: Güney Azerbaycan ve Kuzey İran'da Geç Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı'na ait buluntu yerleri (açıklama için bkz. ekteki tabela)

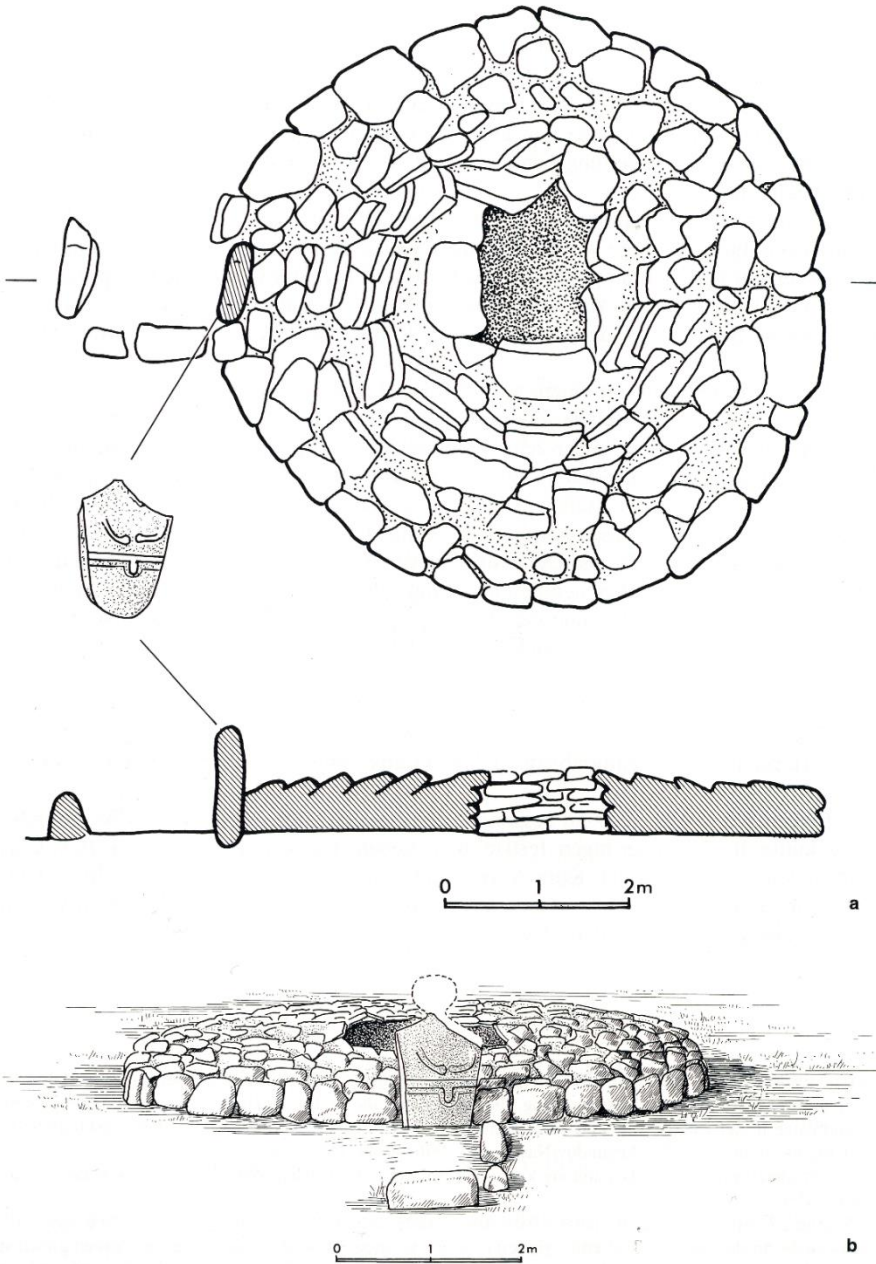
Res. 2: : Asxanakeran Müzesi`ndeki stel

Res. 3: Gürcistan ve Azerbaycan'da bulunan Orta Tunç Çağı'na ait kılıçlar (a-d: Picchelaury 1997, 41 Tab. 36; e-g: Mahmudov 1970, 69 Res. 1.1-3; h-i: Mahmudov - Kesemanlı 1974, 53 Res. 1; j-k: Джаферзаде 1946, Abb. 1, 2)

Res. 4: Dübendi steli

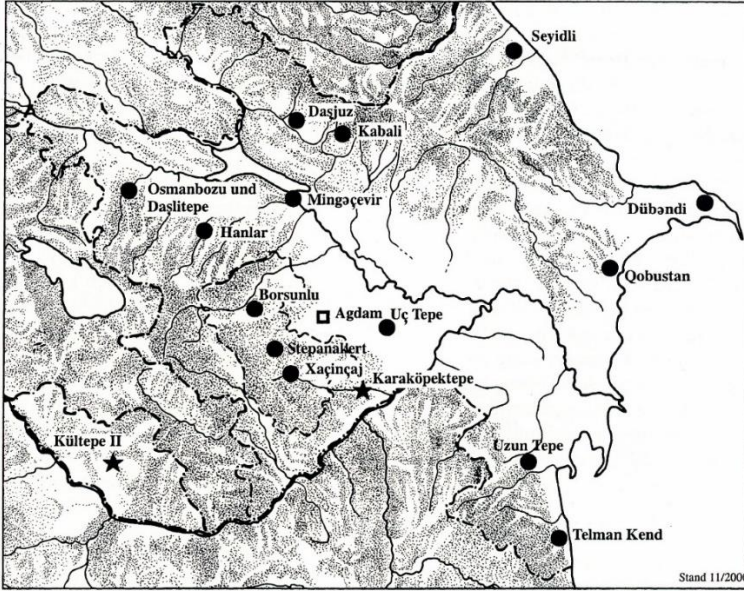
Res. 5: Dübendi: a. stelin bulunduğu durum (Achundov – Narimanov 1996, 46–49 Abb. 3, eklerle); b: Kurgan mezar ile stelin bulunduğu durumun rekonstrüksyonu.

Res. 6: Abşeron yarımadasında bazı buluntu yerlerindeki stellerden örnekler (Алиев 1997, 164)

Res. 7: Kurganların yakınındaki Dübendi yerleşimi

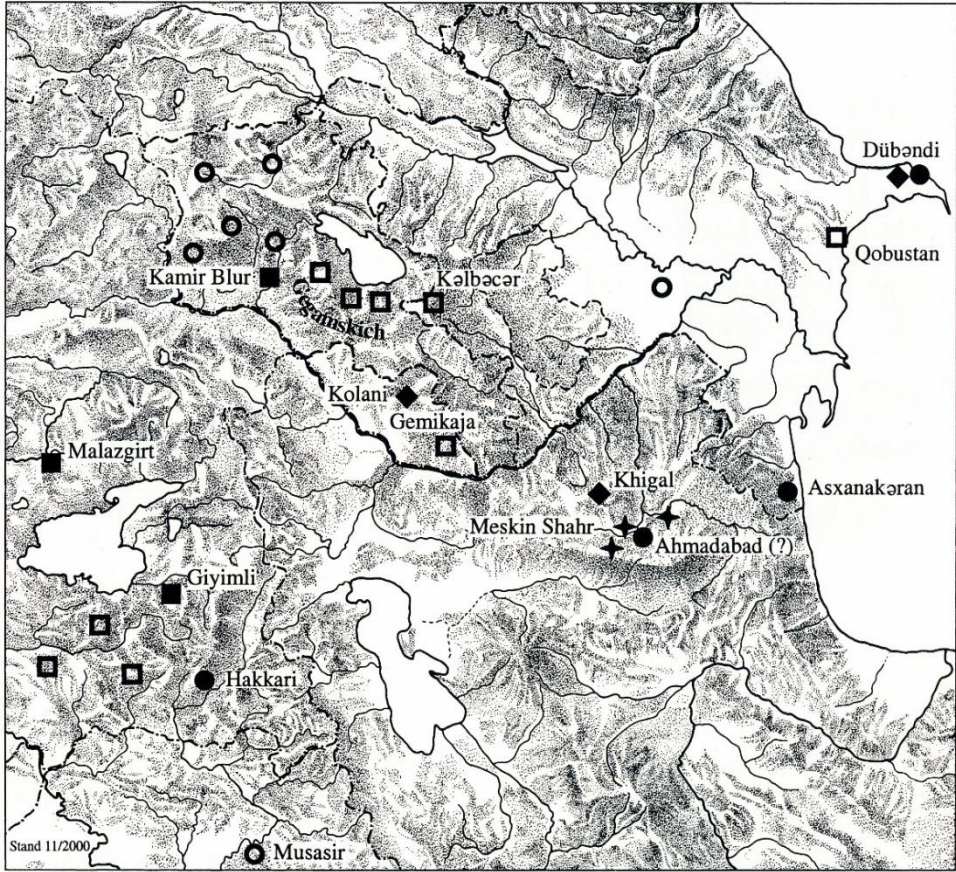
● kurgan mezarlar (değişik tipler)

★ bazı tahkim edilmiş yerleşimler

□ tesadüf buluntular

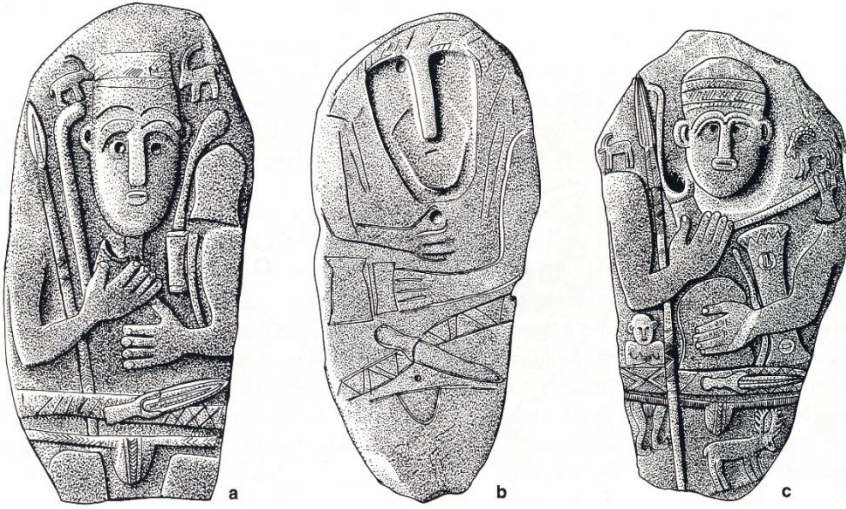
0 20 40 60 80 100km

Res. 8: Orta Tunç Çağı'na ait Azerbaycan'da kurganlar ve yerleşimler (yak. M.Ö. 2300–1800) (Ахундов 1999, Res. 1, eklerle)

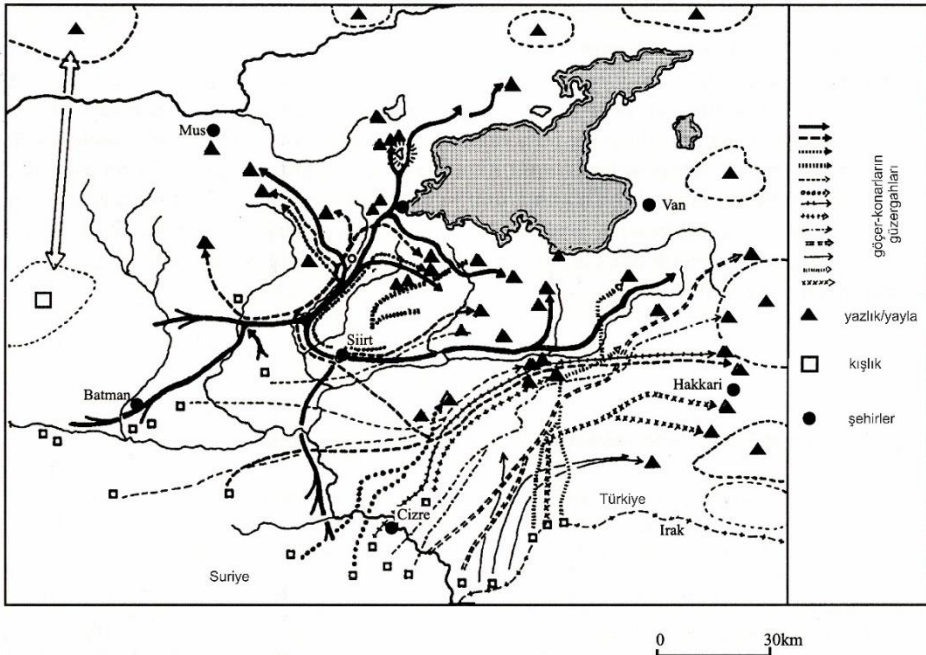

● M.Ö. 2. bine ait steller	○ M.Ö. 1. bine ait bazı steller
◆ M.Ö. 2. bine ait tipolojik bakımında farklı steller	✦ Tarihlendirilmesi kesin olmayan steller (tahminen Geç Tunç Çağı yada Erken Demir Çağı)
■ Urartu Dönemi'ne ait votif levhalar	□ Keçi betimli kaya resimler

Res. 9: M.Ö. 2. ve 1. binyıllarda Transkafkasya, Kuzey İran ve Doğu Anadolu'da steller ve kayaresimler

Res. 10: Hakkari steller

Res. 11: Kuzey Mesopotamya ile Doğu Anadolu arasında göçer-konarlardan, yakın çağlara kadar kullanılan geçiş yolları (Beşikçi 1969, harita 2, eklerle)